

14. Назарова В.В. Надгробки ХІХ – початку ХХ ст. єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини: дис. канд. іст. наук: 26.00.05. Київ, 2019. 222 с.

15. Часницький М. М.. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Киев: Атопол, 2009. 317 с.

16. Часницький М. М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Киев: Золоті ворота, 2011. 380 с.

ЗБЕРЕЖЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ЦВИНТАРЯ У М. ГЛУХОВІ ШЛЯХОМ ЙОГО ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТА ЗНАЙОМСТВА ШИРОКИХ МАС З КУЛЬТУРОЮ ТА ТРАДИЦІЯМИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ ЗА ДОПОМОГОЮ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ЦИФРОВИХ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Віра Назарова
(м. Нагарія, Ізраїль)

Єврейський цвинтар у м. Глухові (Сумська область, Україна) є єдиним єврейським некрополем на сході України, де збереглася значна кількість надгробків ХІХ – початку ХХ століття, багато з яких становлять історичну та художню цінність. У зв'язку з руйнуванням надгробків під впливом антропогенних та природних факторів уже багато років стоїть питання збереження окремих надгробків та глухівського єврейського цвинтаря загалом. Для вирішення цих проблем необхідна розробка та подання до відповідних органів державної влади пропозиції щодо збереження могил відомих людей та самого єврейського цвинтаря міста Глухова як об'єктів культурної спадщини та внесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Одночасно з цим завдання збереження цвинтаря необхідно вирішувати, використовуючи міждисциплінарний підхід та сучасні інноваційні методи. Мета цієї статті - познайомити з проектом збереження єврейського цвинтаря м. Глухова шляхом його популяризації та знайомства широких мас з культурою та традиціями єврейського народу за допомогою використання технологій цифрових гуманітарних наук.

Перше згадування Глухівського єврейського цвинтаря в науковій літературі було зроблено в 1879 році у статті історика Ф. М. Уманця «Село Уланів» [1]. Спроби дослідження некрополя було здійснено краєзнавцем Я. А. Кривком на початку 1990-х років, але вони не були опубліковані. У 2006 році єврейською громадою міста проводилася робота з розшифрування написів на надгробках та складання списків похованих (цікавість представляли лише імена та дати смерті). Завдяки цьому дослідженню було ідентифіковано 352 поховання. Ці списки були опубліковані в книгах М. М. Часницького «Глухів. Євреї. Память жива» [2] та «Євреї. Глухів та Сумщина» [3]. У цих виданнях були зроблені перші спроби опису сучасного стану і деяких поховань глухівського єврейського цвинтаря. Цінна інформація щодо порядку поховання на єврейському цвинтарі м. Глухова була знайдена В. В. Назаровою на сторінках газети «Чернігівські губернські відомості» та опублікована в 2014 р. у збірці матеріалів та документів «Історія та генеалогія губернських глухівських» [5]. Цим же автором у 2019 році було опубліковано низку статей, що описують єврейський цвинтар міста Глухова, його історію, особливості, роль в єврейській громаді, історико-

культурне значення надгробків глухівського єврейського цвинтаря, короткі біографії представників єврейської громади міста, надгробки некрополі, а також розглядався різьблений декор надгробків глухівського єврейського цвинтаря та його художня цінність [6; 7; 8; 9].

У рамках науково-дослідних робіт Центру пам'ятознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури «Актуальні проблеми збереження нерухомих пам'яток України з урахуванням регіональних особливостей України» (державний реєстраційний № 0115U002874), та «Культурна спадщина у формуванні України ХХІ століття» (державний реєстраційний № 0113U000393) В. В. Назаровою у 2019 році було проведено дисертаційне дослідження на тему «Надгробки ХІХ – початку ХХ ст. єврейського цвинтаря міста Глухова як об'єкти культурної спадщини». Внаслідок цієї роботи на єврейському цвинтарі м. Глухова було виявлено 1040 надгробків різного ступеня безпеки. З них 282 об'єкти - це постаменти або фрагменти пам'ятників, 758 надгробків (мацев) дійшли до нашого часу в задовільному стані або з незначними ушкодженнями (з них написи та орнаменти 49 надгробків частково втрачені, 9 надгробків лежать на землі вниз тією стороною, що містить тексти та орнаменти, 17 надгробків глибоко увійшли в ґрунт, повністю або частково приховуючи епітафії та орнаменти). З-поміж останніх виділено 438 надгробних плит ХІХ - початку ХХ ст., при цьому найбільш ранні надгробки датовані 1824 та 1826 роками. За видовою приналежністю всі 438 надгробків 1824-1921 років з єврейського цвинтаря є пам'ятками історії, 44 надгробки – пам'ятники монументального мистецтва. У дисертації на здобуття кандидата історичних наук надгробки також розглядалися як невід'ємна частина такої типологічної групи пам'яток історії як поховання - 438 надгробків встановлені на 438 похованнях періоду 1824-1921 рр. Тобто кожен поховальний об'єкт складається з могили та намогильного пам'ятника. Виділено та досліджено в окрему типологічну групу об'єктів культурної спадщини глухівського єврейського цвинтаря, що належать до пам'яток історії, – поховання відомих діячів – членів єврейської громади Глухова. В рамках цього дослідження було встановлено, що як мінімум 18 похоронних об'єктів мають важливе історико-культурне значення. Тут поховані єврейський письменник, публіцист і педагог Л. Цвейфель, А. Русаков - дід радянського живописця та графіка А. Русакова, духовні рабини Менахем-Нохум-Довід Гесельов та Ізраель-Дов-Бер Нохімов Шум'яцького та ін. Не менший інтерес становлять могили жертв погромів 22-23 лютого 1918-го та листопада 1919 року. Епітафії на всіх надгробках глухівського цвинтаря є носіями мови, звичаїв та традицій єврейського народу і, згідно з міжнародною Конвенцією про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 р., належать до пам'яток нематеріальної культурної спадщини. Вони є пам'ятками єврейської епіграфіки, що збільшує цінність надгробків як пам'яток історії.

Єврейський цвинтар м. Глухова непогано вивчено останніми роками і вже робилася спроба збереження його джерельної цінності шляхом застосування цифрових технологій. У 2009-2010 роках у рамках проекту «Кам'яний архів» генеалогічного порталу «Єврейське коріння» [4] проводилося часткове фото зйомка надгробків, уточнення раніше складених громадою списків та документація деяких епітафій. Результати цієї роботи були внесені до бази даних, яка зберігає електронні зображення надгробків єврейських цвинтарів колишньої межі єврейської осілости та може бути підмогою у пошуку того чи іншого поховання. Однак, робота над цим проектом

охопила лише третину єврейського некрополя м. Глухова і була орієнтована насамперед на збереження інформації генеалогічного характеру.

В даний час, у рамках спільної роботи дослідників з Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (м. Глухів) та Інституту єврейських досліджень імені Шехтера (м. Єрусалим, Ізраїль), знову пропонується вирішити питання збереження глухівського єврейського скарбу єврейської спадщини, застосовуючи комп'ютерні технології та методологію традиційних для подібного дослідження гуманітарних наук.

Вирішення поставленого завдання пропонується здійснити за рахунок: 1) залучення до роботи студентів та аспірантів навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка – майбутніх викладачів, здатних прищепити молодим поколінням ставлення до єврейської спадщини України як до своєї власної; 2) застосування цифрових технологій, що дозволяють не лише зберегти оцифровані зображення надгробків, а й використовувати за допомогою комп'ютерних інструментів нові можливості для інформаційного пошуку, аналізу даних та їхньої візуалізації. Об'єднавши комп'ютерні науки з методологіями гуманітарних наук, пропонується показати глухівський єврейський цвинтар загалом як феномен єврейської культури, що радикально відрізняється від української. В рамках проекту пропонується створити сайт з повною інформацією про єврейський цвинтар м. Глухова та базу даних усіх поховань цього некрополя. Відмінною рисою даного проекту має стати принципово нове вирішення питання організації бази даних. Нова якість даних та їх структура (геодані, епітафія, орнамент, інформація про поховане та ін.) дозволять отримувати, аналізувати та наочно демонструвати результати пошуку у вигляді таблиці або карти цвинтаря (за бажанням). Це дозволить порушувати нові питання та використовувати нові підходи у вивченні цвинтаря. Завдяки з'єднанню різних типів даних та їх візуалізації, буде можливість створити наочне уявлення про цвинтар та єврейські похоронні традиції (жіночі та чоловічі ділянки, ділянки для коенів, ділянки для неодружених юнаків та дівчат тощо). Подібна візуалізація сприяє глибшому аналізу даних, їх популяризації та, як результат, фізичному збереженню цвинтаря як єврейської спадщини України.

За основу для цієї роботи пропонується взяти дисертаційне дослідження В. В. Назарової «Надгробки ХІХ – початку ХХ ст. єврейського цвинтаря міста Глухова як об'єкти «культурної спадщини» та її опубліковані наукові праці з цієї теми. Метою досліджень В. В. Назарової не було зафіксувати геодані надгробки, їх розміри, матеріали та спосіб виконання орнаменту. Також не стояло завдань перевести тексти всіх епітафій в текстовий формат і зробити їх доступними різними мовами.

Таким чином перед українськими та ізраїльськими колегами в рамках даного проекту виокремлено низку завдань, які повинні уточнити, доповнити або розвинути дослідження, що раніше проводилися, та забезпечити цілі та завдання планованого проекту.

Робочі завдання проекту потрібно розділити на три основні групи: 1) збирання всієї необхідної інформації (фотографії надгробків цвинтаря, фіксування геоданих кожного надгробка, матеріал, наявність орнаменту та його символів, спосіб виконання різьблення, розшифрування текстів епітафій та переклад їх на українську, російську та англійську) мови, збирання відомостей про поховані); 2) розробка сайту та пошукової системи, а також 3) розробка уроків і лекцій, в яких як демонстраційний матеріал застосовуватиметься створені в ході роботи над проектом сайт і пошукова система.

У жовтні 2023 р. у рамках першого етапу робіт вже було здійснено підйом і очищення кількох повалених або повністю надісланих надгробків, епітафії яких раніше прочитати не було можливим. У ході цієї роботи було розшифровано 4 епітафії, які раніше не піддавалися прочитанню, та виявлено 5 раніше невідомих поховань. Серед них надгробок члена родини Бабад – нащадка відомого польського рабина Хашеля, голови єшиви та рабинського суду м. Кракова, а також кілька могил жертв єврейського погрому 22 - 23 лютого 1918 року. Також у ході першого етапу робіт над цим проектом були вперше точно встановлені дати народження та смерті письменника Л. Цвейфеля. Детальна розповідь про ці та інші результати спільного українсько-ізраїльського дослідження не є метою цієї статті. Матеріали цієї роботи будуть опубліковані окремо. Однак, навіть найперші результати цієї роботи свідчать про її актуальність та історико-культурну значущість.

У ході реалізації цього проєкту буде створено принципово нову базу даних, яка, з одного боку, може зберігати електронні зображення надгробків глухівського єврейського цвинтаря та бути підмогою у пошуку того чи іншого поховання, а з іншого – даватиме інструменти для подальшої дослідницької роботи, аналізу даних та наочної їх демонстрації. Така «розумна» база даних дозволить порушувати нові питання та використовувати нові підходи у вивченні цвинтаря та його популяризації. Завдяки з'єднанню різних типів даних та їх візуалізації стане можливим створити наочне, доступне, добре запам'ятовується уявлення про єврейський цвинтар, культуру та традиції єврейського народу, а також отримати новий інструмент для подальшої дослідницької роботи. Все це в сукупності, а також участь у спільному українсько-ізраїльському проєкті студентів та аспірантів – майбутніх педагогів-істориків, дозволить прищепити майбутнім поколінням знання та поважне ставлення до єврейської спадщини України, тим самим забезпечивши йому найнадійніший захист та фізичну безпеку.

Література

1. Уманец Ф. Село Уланов. *Древняя и новая Россия*. Ежемесячный исторический иллюстрированный сборник. Выпуск № 8. Санкт-Петербург, 1879. С. 286-305.
2. Часницкий М. М. Глухов. Евреи. Память жива... Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Киев: Атопол, 2009. 317 с.
3. Часницкий М. М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Киев : Золоті ворота, 2011. 380 с.
4. Генеалогический портал «Еврейские корни». Проект «Каменный архив». URL : http://forum.j-roots.info/searchdb_form.php
5. Назарова В. В. История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей. Можайск, ОАО «Можайский полиграфический комбинат», 2014. 400 с.
6. Назарова В. В. Еврейское кладбище города Глухова, его история, описание, особенности и роль в еврейской общине. *Духовно-нравственное воспитание*. 2019. № 3. С. 69 - 77.
7. Назарова В. В. Фрагменти біографій найяскравіших представників єврейської общини м. Глухова ХІХ – початку ХХ століття, чії надгробки на могилах збереглися на глухівському єврейському кладовищі. *Сіверянський літопис*. 2019. № 2. С. 89 - 96.

8. Назарова В. В. Історико-культурне значення надгробків єврейського цвинтаря м. Глухова. *Часопис української історії*. 2019. Випуск 40. С. 135 - 141.

9. Назарова В. В. Резной декор надгробий єврейского кладбища г. Глухова, его символы, семантика и художественная ценность. *Українська некрополістика в контексті сучасного історіографічного процесу*. Матеріали третіх наукових читань. Глухів-Ніжин: ПП «Лисенко М.М.», 2019. С. 97 - 113.

ХУДОЖНИК О. КУРИЛАС: ПОРТРЕТИСТ ЛЕГІОНУ УСС

Степан Борчук
Василь Ільчишин

Утворення масових товариств і об'єднань «Просвіта», «Сокіл», «Січ», «Січові стрільці» було обумовлене бурхливим піднесенням українського національного руху наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Провідну роль у них відігравали патріотична інтелігенція, студентство, селянська молодь, які прагнули наслідувати традиції українського козацтва й продовжити боротьбу за незалежність і соборність українських земель.

Організований у 1914 р. окремий структурний підрозділ австрійської армії Легіон Українських Січових стрільців потребував координаційного центру для національного, культурного та освітнього розвитку українських воїнів. Таким центром стала «Пресова квартира» УСС, створена у 1915 р. при Коші на Закарпатті в с. Замкова Паланка [3, с. 312-324].

«Пресова квартира Українських Січових Стрільців при запасному курені» у своїй діяльності керувалася Статутом Пресової квартири – «Правильник». У «Правильнику» було визначено таку структуру керівництва (старшини) Пресової квартири, яка складалася з чотирьох членів: «голови, містоголови, писаря і господаря», та зазначено обов'язки кожного з них. Згідно з документом, голову Пресової квартири призначала Українська бойова управа у погодженні з комендантом Запасного куреня УСС. Членів старшини Пресової квартири підбирав голова у погодженні з комендантом Запасного куреня і подавав Українській Бойовій управі на затвердження [1].

Представники керівництва мали об'єднувати тих стрільців, які мали творчі здібності, та приєднувати їх до діяльності Пресової квартири, створюючи відповідні умови для праці. Згодом із залучених членів формувалися окремі відділи товариства. Щомісяця члени товариства збиралися на т. зв. «сходини», де провідники окремих відділів подавали звіти старшині. Кожен з учасників міг за бажанням належати до декількох відділів [1].

Пресова квартира постійно змінювала свою дислокацію разом зі стрілецькими куренями. Незважаючи на це, налагоджений випуск стрілецьких видань у польових умовах відрізнявся якістю та різноманітністю. Серед них вагоме місце займали сатиричні видання, такі як «Самохотник», «Республіканський самохотник», «Бомба», «Самопал» та інші, що були насичені високохудожнім ілюстративним матеріалом. Це пояснюється тим, що при Пресовій квартирі працювали професійні